

UDK 821.163.4.09:1Petrović Njegoš P. II
Pregledni rad

Danilo RADOJEVIĆ (Podgorica)
Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

MILAN F. RAKOČEVIĆ KAO NJEGOŠOLOG

U ovome radu autor daje cjelovit osvrt na njegošološki rad jednoga od prvih crnogorskih njegošologa Milana F. Rakočevića. Posebnu pažnju posvećujući knjizi *Crnogorski prometej*, koja predstavlja prerađenu doktorsku disertaciju odbranenu u Ljubljani 1940. godine, autor ovoga priloga primjećuje da je riječ o prvoj studiji jednoga crnogorskog autora o Njegošu kao misliocu koji je protkao svoja pjesnička djela filozofskim stavovima. Rakočević je smatrao da veličina umjetnosti najviše zavisi od njene bliskosti s filozofijom, pa je zato vidio da je njeno mjesto između filozofije i nauke. To je razlog zašto je u pomenutoj studiji tragao, kroz cjelokupno Njegoševo djelo, za pjesnikovim filozofskim pogledom i zaključio da njegov literarni iskaz ima „punopravnu filozofsku legitimaciju“. Prema izučavanju Rakočevića, kod Njegoša je dostizanje najviše *časti* jezgro etičkog kategorijalnog imperativa („viteška slava“), a borba za taj status odstranjuje pesimizam. Zato Njegoš uzdiže viteške podvige, nalazeći u tome smisao života. Taj smjer Njegoševe

misli Rakočević naziva filozofijom čojstva, pobijajući mišljenje B. Petronijevića da je Njegoš „imanentni predstavnik pesimizma u Šopenhauerovom smislu“. Korijene Njegoševe filozofije Rakočević vidi u filozofiji crnogorskog naroda („narodne duše“), pa je zato pošao tim putem, da osvjetli „filozofsko lice ‘crnogorskog pustinjaka’“.

Ključne riječi: *Milan F. Rakočević, Petar II Petrović Njegoš, njegošologija, filozofija, etika, čojstvo*

Knjiga *Crnogorski Prometej* Milana F. Rakočevića predstavlja prvu studiju jednoga crnogorskog autora o Njegošu kao misliocu koji je protkao svoja pjesnička djela filozofskim stavovima. Rakočević je smatrao da veličina umjetnosti najviše zavisi od njene bliskosti s filozofijom, pa je zato vidio da je njeno mjesto između filozofije i nauke. To je razlog zašto je u pomenutoj studiji tragao, kroz cjelokupno Njegoševo djelo, za pjesnikovim filozofskim pogledom i zaključio da njegov literarni iskaz ima „punopravnu filozofsku legitimaciju“. Do toga zaključka došao je i pri razmatranju literarne forme kojoj bi mogao pripadati *Gorski vijenac*, pa kaže da se u Njegošu, pri stvaralačkome procesu, borio pjesnik i filozof, te da je zato došlo do žrtvovanja čiste literarne forme.

Milan F. Rakočević rođen je 24. marta 1914. godine, u selu Krnja Jela, kod Šavnika. Gimnaziju je završio u Nikšiću (1934), a studije filozofije na Filozofskome fakultetu u Ljubljani, đe je i doktorirao s disertacijom *Njegoševa etika čojstva*.

Već dok je bio učenik završnih razreda gimnazije, a zatim kao student, pripadao je književnome pokretu „Nova književna Crna Gora“, i saradivao u nikšićkoj *Slobodnoj misli* i časopisu *Valjci*, od 1932. godine. U tome časopisu objavljivao je prikaze na knjige koje je izdavao beogradski Nolit. Stav prema društvenoj funkciji književnosti ispoljio je u prikazu knjige *Razlazi Vladimira Milića*.¹ Za Milićevu knjigu kaže da je „važan prilog našoj mladoj socijalnoj lokalnoj literaturi“. O knjizi E. Luke *Torkvemada i španska inkvizicija*² on je zapisao da u istoriji hrišćanstva imaju dvije glavne faze: prva kad je ono proganjeno i druga kada ono progoni i čini zločine, tj. kada je inkvizicija djelovala pod devizom: „Bolje je da 100 pravih pogine nego jedan jeretik da umakne“. Iako je ta knjiga objavljena iste godine kada je počela strahovlada fašizma u Njemačkoj, Rakočević je već imao saznanja o tamošnjim zlodjelima pa je zapisao da inkvizicija nije potpuno uništena, već se u najnovije doba javila

¹ *Slobodna misao*, br. 27, 23. VII 1933, 4.

² Nolit, 1933.

kao „Hitlerov antisemitizam i antiliberalna akcija“, te da to „nije ništa drugo nego posljednji izdah inkvizicije“.³ Na događanja u tadašnjoj Njemačkoj odnosi se i roman *Jer oni znaju šta rade* E. Osvalda, o kome M. F. Rakočević kaže da je u maju 1933. godine spaljena ta knjiga u Berlinu, zajedno „sa ostalim mnogobrojnim najboljim djelima savremene njemačke književnosti“.⁴ I u prikazu romana E. Tolera, *Jedna mladost u Njemačkoj*, Rakočević osuđuje fašistički teror, pa kaže da je Tolerov roman slika o životu generacije koja je, „zahvaljujući crnom i sramnom bijesu hitlerizma, morala da napušta svoje zavičaje“.⁵

Od 1936. do 1941. godine, objavio je u beogradskome listu *Pravda*, kao stalni dopisnik, preko 70 priloga o pozorišnim, operskim i muzičkim predstavama, o radu naučnih institucija i drugim zbivanjima u kulturnome životu Ljubljane. U to vrijeme takođe je saradivao u *Zeti, Slobodnoj misli* i *Našoj iskri*. Radeći na istraživanju doticaja i odnosa između Crnogoraca i Slovenaca, došao je do zanimljivih podataka o interesovanju istaknutih slovenačkih pojedinaca za crnogorski narod. U nikšićkoj *Slobodnoj misli* objavio je tekst *Crnogorci i Slovenci*, u kome je vršio upoređenja povijesnih puteva tih naroda, kulturnoga, etičkoga i drugoga karakterističnog nasljeđa, kao rezultata različitoga načina otpora osvajačima i njihovim asimilacionim metodama. On zaključuje da su Slovenci u toj borbi „postali realisti, možda i suviše materijalisti“, a Crnogorci su „ostali utopistički idealisti“. Za tu tvrdnju Rakočević nalazi uporište u bitnim karakteristikama literarnoga djela dvojice stvaralaca: Njegoš je „pjesnik crnogorskog duha i filozofije, Prešern slovenačkog“; za Njegoša kaže da je epik, a da je Prešern lirik, što govori o psihološkoj distinkciji, pa da je to i „najglavnija razlika između Crnogoraca i Slovenaca, iz koje rezultiraju sve ostale u ekonomskom i kulturnom životu oba naroda“.⁶ Tragajući za slovenačkim autorima koji su pisali o Crnoj Gori i Crnogorcima, našao je, u *Ljetopisu Matice slovenačke* za 1877. godinu, da je objavljeno više članaka o Crnogorcima, među kojima je i članak lingviste i etnologa Ivana Navratila. U tome članku Navratil je opisao zanimljive susrete i razgovore s knezom Danilom I Petrovićem Njegošem, u Beču, 1851. i 1852. godine, kao i svoje viđenje crnogorskog suverena „među sjajnom pratnjom“ austrijskoga cara, kad je knez Danilo bio došao da se zahvali za ukazanu pomoć u crnogorsko-turskome ratu. Navratil je pisao o Danilovom zakonodavnome i prosvjetnome radu.⁷ Posebno je zanimljiv, po dokumen-

³ *Valjci*, I, sv. 5–6, 1933, 267–268.

⁴ *Valjci*, I, 1, juni 1933, 60–61.

⁵ *Valjci*, 3, avg.-sept. 1933, 206.

⁶ *Slobodna misao*, br. 1, 6. I 1939, 8.

⁷ M. F. Rakočević: „Slovenci o knezu Danilu i njegovom Zakoniku“, *Slobodna misao*, br. 17, 5. V 1940, 3.

tarnosti, članak Rakočevića „Njegoš kod Slovenaca“, koji je objavio povodom stogodišnjice Njegoševe smrti.⁸

Milan F. Rakočević, filozof-etičar, zapazio je i pojave nekritičkog pisanja o Crnogorcima u dijelu tadašnje slovenačke štampe pa je, pod naslovom „Dvije, tri riječi o Crnogorcima“, reagirao na članak nekog Šavlia, koji se pojavio u listu *Slovenec*. Rakočević kaže da „nije rijedak slučaj da se o Crnogorcima i Crnoj Gori piše bez ikakvog objektivizma i bez najmanjeg poznavanja prilika pod kojima živi crnogorski narod“.⁹ Pored suprotstavljanja primjerima negativnog odnosa koji se zasniva na predrasudama i stereotipima, Rakočević je, u radnji „Njegoš kod Slovenaca“, donio dragocjene podatke o interesovanju i odnosu Slovenaca prema Njegošu, kao i prema crnogorskom narodu.¹⁰

Tokom studija filozofije na Univerzitetu u Ljubljani, M. F. Rakočević izučavao je djelo Njegoševo s filozofskog aspekta pa je, u aprilu 1937. godine, održao predavanje u organizaciji Filozofskoga društva na ljubljanskome Univerzitetu. To predavanje, čija je tema bila o cilju i suštini življenja po Njegošu, otvorio je prof. dr France Veber (1890–1975), slovenački filozof i psiholog, podvukavši u svome izlaganju vrijednost „narodne i umjetničke filozofije“. On je istakao da se „umjetnička filozofija“ temelji na „narodnoj“, te da tipičan primjer takvog narodnog filozofa „vidi u crnogorskom filozofu Njegošu“.¹¹ Može se pretpostaviti da je uticala i sugestija F. Vebera da se Rakočević opredijeli za izradu doktorske teze o filozofiji morala u Njegoševom pjesničkom djelu. Disertaciju, pod naslovom *Crnogorski Prometej – Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije*, štampao je u Ljubljani 1940. godine. Tokom rada na doktorskoj tezi, neke odlomke objavio je u „Slobodnoj misli“.¹² Inauguralna

⁸ *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1951, 464–476.

⁹ *Jutro*, 19. IV 1937. – Rakočević dalje piše da „nije rijedak slučaj da i Ljubljanci sami još i danas imaju krive predstave o Crnogorcima“; za članak Šavlia kaže da je „zlonamjran i tendenciozan“ jer je poznato „da su Crnogorci stoljećima imali svoju državu, svoje običaje, svoju etiku i svoje poglede na svijet“. Međutim, Rakočević odstupa od istoriskih fakata kada preuzima (propagandnu) obmanu iz imperijalnog vokabulara, da „Crnogorcima ujedinjenje (misli na 1918 – primj. DR) nije nabačeno silom ili kakvim diplomatskim koracima“, već da je to bila „želja crnogorskog naroda“. U članku toga Šavlia stoji da Crnogorci polovinu svoga života provode „uz kavu, rakiju i politiku, dok sve poslove obavljaju žene“. U ovoj karakterizaciji nije zametno prepoznati formulaciju koju je u „naučnoj“ odori oblikovao J. Cvijić. Na taj stav Rakočević je dao odgovor: „... ja sam rođeni Crnogorac, u svim crnogorskim selima ima toliko krčmi da se mogu na prste izbrojiti“, a „sama Škofja Loka i Kranj imaju više kavana nego pola Crne Gore“. Šavli je pisao o primitivnosti crnogorskog naroda koji ne želi da se kulturno podigne, a u istome članku govorio i o „poplavi crnogorske inteligencije koja grozi da doskoro dostigne brojno slovenačku“; u ovome iskazu Rakočević je prepoznao logičke kontradikcije.

¹⁰ Dr M. Rakočević: „Njegoš kod Slovenaca“, *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1951, 464–476.

¹¹ „Predavanje o Njegošu g. M. Rakočevića“, *Pravda*, 2. maja 1937.

¹² M. F. Rakočević: „Filozofi u politici“, *Slobodna misao*, 1, 1936, 9; - „Filozofija i nauka“,

disertacija M. F. Rakočevića, pod naslovom *Njegoševa etika čojstva*, na osnovu referata univerzitetskih profesora dr France Vebera i dr Nika Županića (1876–1961), etnologa, primljena je na šednici Fakultetskoga vijeća Filozofskog fakulteta u Ljubljani, 21. januara 1941. godine.¹³

Od sredine 1942. do jeseni 1944. Godine, M. F. Rakočević, kao poštovalac Programa Crnogorske partije, bio je savjetnik u štabu Lovćenske brigade, kod generala Krsta Z. Popovića.¹⁴ U izjavi pred istražnim organom dao je podatke dr Novica Radović (27. dec. 1944), da je M. F. Rakočević, kao savjetnik u pomenutome štabu, prisustvovao svim razgovorima koji su bili političke prirode.¹⁵ Rakočevića su uputili general Krsto Z. Popović i dr N. Radović u Kolašin, na III zasijedanje ZAVNO-a, 13. jula 1944, radi pregovora o saradnji s partizanima, pa je tada i potpisao sporazum.¹⁶ U to vrijeme je nastao Rakočevićev sonetni vijenac, pod naslovom *Mojoj Gori Crnoj*, na čijem kraju je zapisao: „Sinjajevina 1944“. Rukopis toga djela otkrio je Nikola Racković, u arhivi Matice srpske u Novome Sadu, početkom marta 2000. godine, pa ga je dao, uz propratno objašnjenje, da prvi put bude objavljeno.¹⁷ Vjerovatno je Rakočević imao u vidu *Sonetni vijenac* F. Prešerna,¹⁸ koji se, preko imena Julije Primičove, obraćao Slovencima („Pjesnik tvoj nov Slovincu vijenac vije“), iako su u pjesnikovo vrijeme Slovenci bili podijeljeni u nekoliko smjerova, od običnih seljaka do onih koji su pomagali bečki apsolutizam. Suprotno od takvoga direktnog obraćanja narodu, Rakočević pjeva „majci Gori Crnoj“, s ciljem da preko dubokog iskaza domoljublja utiče na podijeljeni crnogorski narod: „I ja onda gorim čežnjom srca čista: / cijelog vijeka da ti sreća blista, / razigranim sjajem svitanja u maju“. Rakočević u sonetnome vijencu koristi stari oblik (panslavističke) agitacije: „sentimentalno“ poređenje da je Crna Gora „paunovo pero slovenskog krila“, a zatim (po uzoru na Njegoševu simboliku iz feudalnoga perioda) izražava nadu da mu

Slobodna misao, br. 13, 14, 19, 21 (1939).

¹³ Inauguralnu disertaciju *Njegoševa etika čojstva* M. F. Rakočević objavio je kao posebnu brošuru, u Ljubljani, 1941.

¹⁴ D. Radojević: „Milan Rakočević - savjetnik Krsta Zrnova Popovića“, u: Đeneral *Krsto Zrnov Popović. Ličnost - Djelo - Vrijeme*, zbornik radova sa naučnog skupa, u organizaciji DANU, 1. i 2. jula 2011, 595–601.

¹⁵ N. Adžić: „Milan Rakočević“, *Matica*, proljeće/ljeto 2010, 307.

¹⁶ D. Radojević, *op. cit.*, 596.

¹⁷ N. Racković, „Sonetni vijenac Milana F. Rakočevića“, *Bibliografski vjesnik*, god. XXIX, Cetinje, 2000. br. 2–3, 155–171. - Nama nije poznato da li je na Sinjajevini (vjerovatno u kući svojih roditelja) napisao samo skicu sonetnoga vijenca, kao što nemamo podatak kad je rukopis sonetnoga vijenca uputio redakciji *Letopisa Matice srpske*.

¹⁸ M. F. Rakočević je preveo na crnogorski jezik *Pjesme* F. Prešerna, koje je objavila Narodna knjiga na Cetinju, 1954. – Prevodio je i druge slovenačke autor (B. Kreft, I. Potrč, V. Albreht); pisao je o knjigama O. Župančiča, F. Levstika, I. Cankara, P. Voranca, A. Gradnika i dr.

domovina blista kao „Dušanova kruna“. On ispoljava najvišu brigu, nadu i odanost prema Crnoj Gori, jer iz istorijskog iskustva zna da joj je Usud rijetko dodjeljivao sreću, i to kratkotrajnu, da joj česte pogibije donose tamu i žalost („Lelek ranog groblja tvoje njive poji, / a potoci šume plačem udovica“). Nada mu se javlja samo kad se šeti „starijih junaka“, ali tada ističe i opomenu da je plahovita krv „dvostruka oštrica“, što je opasnost za opstanak. U tome vrtlogu ošecanja javlja mu se misao da će se nekad udaljiti od Crne Gore, patnje i zla, i onda iskazuje zavještajnu želju: „Ja bih slatko zaspo u tvom zagrljaju / ko umorno čedo na majčine grudi, / il ko prognanik što tuđinom bludi / kad se opet nađe u svom zavičaju. / Makar zaboravljen u neznanom kraju, / moj pepeo mira u tvom krilu žudi“. Ovaj žarki, i pjesnički skladni, iskaz domoljublja, nastao je možda u rodnoj kući, u nekom beznadnom danu, dok je ratno zlo razaralo i cijepalo Crnu Goru.

Nekolika mjeseca pošto je napisao sonetni vijenac *Mojoj Gori Crnoj*, M. F. Rakočević je, zbog toga što je bio savjetnik u štabu Lovćenske brigade, izveden pred vojni sud Vojne oblasti Drugoga udarnog korpusa, na Cetinju. Na tome suđenju, koje je trajalo od 26. marta do 9. maja 1945, bio je, prema pisanju *Pobjede* (13. V 1945), osuđen na četiri godine zatvora. Međutim, u izvještaju Tanjuga, koji je donijela *Politika*, nema imena Milana F. Rakočevića među osuđenima jer je bio pomilovan.¹⁹ Pošto je završeno suđenje i pušten iz zatvora, Rakočević se vratio u Ljubljanu, đe je predavao filozofiju u gimnaziji. Umro je 27. januara 1983. godine; sahranjen je na Žalama u Ljubljani.

Pojava Rakočevićeve knjige *Crnogorski Prometej* (izdanje piščevo, 1940) izazvala je značajan interes kritike pa je objavljeno više prikaza, među kojima ima i polemičkih. Navešću neke utiske i ocjene kritičara koje odslikavaju tadašnje stanje duha, nivo poznavanja Njegoševa pjesničkog djela i onovremene literature koja je mogla biti dostupna, a i političke, vjerske i druge podsticaje koji su u osnovi skretanja pažnje, pred rat i u toku 2. svjetskog rata, na pojavu studije *Crnogorski Prometej*.

Iste godine kad se pojavila studija, objavio je opširniji prikaz Stanko Perunović.²⁰ Taj kritičar misli da prve dvije glave Rakočevićeve studije

¹⁹ *Politika*, 12, V 1945, 4. – Pošto nijesam uspio naći sudsku presudu M. F. Rakočeviću, zamolio sam mr Jadranku Selhanović da provjeri, pa je zaključila da u dokumentaciji Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, koja se čuva u Državnom arhivu na Cetinju i u Istorijskom institutu u Podgorici, nema dosijea Milana F. Rakočevića. Zahvalan sam gđici Selhanović na učinjenoj pomoći.

²⁰ S. Perunović, „Jedna knjiga o Njegoševoj filozofiji. Milan F. Rakočević: 'Crnogorski Prometej, pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije'“, Ljubljana 1940. *Srpski književni glasnik*, sv. 3, LXI, Beograd, 1940, str. 210–218. – Perunović je kraću verziju toga prikaza objavio u časopisu *Hrišćanska misao*, Beograd, 1940, s. 129–133. – S. Perunović

sadrže detalje o Njegošu koji su suvišni, pa da je autor tek trećom glavom („Apoteoza misli“) priješao na glavni zadatak svoje studije. Ta primjedba bila bi opravdanija da je studija štampana u crnogorskom ambijentu jer u tome slučaju autor ne bi morao unositi neke detalje iz Njegoševa života i crnogorske povijesti pjesnikova vremena. Perunović, u odnosu na neke druge autore prikaza, prihvata Rakočevićovo traženje uticaja na Njegoša u helenskoj literaturi, tj. upoređivanje Njegoševog stava o preegzistenciji ljudske duše s Platonovim učenjem. Takođe, različito od drugih kritičara, Perunović prihvata poređenje Njegoševa Boga, koji je „tvoriteljnom zanjat poezijom“, sa Stvoriteljem Kantovim, koji je uzrok svijeh stvari. S druge strane, Perunović je pokušao da ospori tvrdnju Rakočevića da je vladika Danilo (i Crnogorci njegova vremena) identifikovao narodnost s pripadnošću određenoj konfesiji. U zaključku Perunović ocjenjuje da je Rakočević, pri izradi studije *Crnogorski Prometej*, „postigao zavidan uspjeh u vezivanju Njegoševih filozofskih misli i ideja u jednu organsku cjelinu“, tako da se može reći da nije izostavio gotovo ni jedno pitanje iz obimne oblasti Njegoševe filozofske mudrosti, koje nije „ili dotakao ili stavio u pokret, pa iako nije možda uspio da svako stavi na svoje mjesto“. ²¹

U kritici Dragiše Cerovića na studiju *Crnogorski Prometej* stoji da je njen autor „dao potpuno novu i originalnu tvrdnju“ o Njegoševu shvatanju besmrtnosti duše. D. Cerović nalazi da je Rakočević osvijetlio i neka druga pitanja, kao što je upoređivanje Njegoša s Darwinom ²² i Šopenhauerom. Na kraju je u prikazu rečeno da je Rakočević u studiji objasnio „ogromne razlike između biblijskog izlaganja i *Luče* o stvaranju, prvom grijehu i drugim pitanjima“, te da je (studija) pisana prijedgledno i „sa širokim argumentima – i novim pogledom“ na Njegoševu filozofiju. ²³ U podgoričkoj *Zeti* objavio je opširniji prikaz Milivoje Matović koji zaključuje da je Rakočević pošao od činjenice da se za umjetničku filozofiju, kojoj pripada Njegoševa, mora tražiti osnova u narodnome iskustvu, pa kaže da Rakočević prikazuje Njegoševu filozofiju „kao narodnu crnogorsku filozofiju“, a Njegoša kao filozofa koji je pronikao u duh i karakter svoga naroda. Tu filozofiju Rakočević je nazvao *filozofijom čojstva*, pa je M. Matović zaključio da je Rakočević: „...kao Crnogorac to mogao i osjetiti i naći kod Njegoša, pa je ova njegova studija i jedan dokaz

(Drenovštica, Nikšić, 1886 – Beograd, 1961), završio je Filozofski fakultet u Beogradu (1914); bavio se proučavanjem Njegoševa pjesničkog djela, o čemu je ostavio obimnu rukopisnu zaostavštinu koja se čuva u Muzeju na Cetinju. Iz njegovih rukopisa napravio je izbor Milorad Stojović, pod naslovom *Likovi i karakteri Gorskog vijenca* (Cetinje, 1968).

²¹ S. Perunović, *op. cit.*, 217.

²² Upoređivanje Njegoša i Darvina prvi je vršio Stevan Nedeljković, u listu *Javor*, Novi Sad, 1877.

²³ D. Cerović: „Milan F. Rakočević, *Crnogorski Prometej*. (Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije)“, *Slobodna misao*, 1940, br. 18, 3–4; br. 19, 3–4.

više da Crnu Goru, njen duh i njenu etiku, ne mogu da shvate i razumiju oni koji nijesu (ili se bar ne osjećaju) Crnogorci“.²⁴

U slovenačkoj štampi objavio je prikaz dr. Anton Debeljak, kao i pjesmu za koju je bio inspirisan Rakočevićevom knjigom.²⁵ U crnogorskoj štampi o knjizi su pisali, osim pomenutih: Milivoja Matovića²⁶, Dragiše Cerovića²⁷, još i Luka Vukmanović²⁸ i Milan Vukićević²⁹.

Milan Vukićević³⁰ autor je prikaza „Najnovija knjiga o Njegošu“, u *Glasu Crnogorca*, koji je potpisao pseudonimom „W“. Na početku Vukićević piše da je Rakočević stavio sebi u zadatak, „služeći se samo donekle ranijim interpretacijama“, da pronade u Njegoševu djelu ono što raniji istraživači nijesu zapazili, pa je tako došao „do vrlo smjelih konstatacija, koje na nekim mjestima izgledaju po malo naivne“, ali ovu tvrdnju Vukićević nije dokumentovao primjerima iz studije, pa je ostalo nejasno na osnovu čega je taj sud donio. On zapaža da je Rakočević uložio veliki trud u sistematizovnje Njegoševe filozofije i da je „mnoga mjesta znalački objasnio, i to prvi od svih Njegoševih interpretatora (pjesmu *Misao*)“. Kad je u pitanju Rakočevićovo prikazivanje Njegoševe religioznosti, Vukićević misli da je „najsmjelije“ pisati o tome

²⁴ M. Matović: „*Crnogorski Prometej*. - Rasprava o Njegoševoj filozofiji od Milana Rakočevića“, *Zeta*, br. 30, Podgorica, 18. VIII 1940, 3. – U bilješki, koju je M. F. Rakočević datirao: „Ljubljana, decembra 1941“, stoji: „Njegoš je najviše nastradao što su o njemu pisali 'autoriteti' s uobičajenom srpskom površnošću i nehajem (Popović, Petronijević, Kovačević i td.)“.

²⁵ Dr. Anton Debeljak: „Ne složi se Bajram sa Božićem“, *Naša volja*, br. 6–7, Ljubljana, 1941, s. 11–12. – A. Debeljak (1887–1952), slovenački pjesnik, publicista i prevodilac; završio je studije romanistike u Parizu (1912), a doktorirao u Ljubljani (1923); kao pjesnik je pripadao ekspresionistima. Inspirisan Rakočevićevom studijom *Crnogorski Prometej*, pod istijem naslovom napisao je pjesmu u kojoj sažima svoj doživljaj Njegoševe poezije u vrijeme strahota koje je donio 2. svjetski rat: „(...) U dragocjeni si dijamant sazio. / tvoje je djelo - duše tvoje slika - / nama danas više no ikada dika, / sad kad je skoro sav svijet poludio. (...) / U grob si, Njegošu, legao prerano. / Ali i usred divljeg ratnog plesa / u misli si nam kao filozof i pjesnik“. (Prijevod M. F. Rakočevića).

²⁶ Milivoje Matović: „*Crnogorski Prometej*. Rasprava o Njegoševoj filozofiji od Milana Rakočevića“, *Zeta*, Podgorica, 18. avgusta 1940.

²⁷ Dragiša Cerović: „Milan F. Rakočević“, *Crnogorski Prometej*“, *Slobodna misao*, Nikšić, 12. maja 1940.

²⁸ Luka Vukmanović: „Apologija Njegoševe religije“ *Glas Crnogorca*, br. 69, s. 2; br. 72, s. 3; br. 74, s. 4. - Vukmanović se javio i četvrti put: „Polemika oko Njegoševe religije“, *Glas Crnogorca*, II, br. 88, Cetinje, 31. januara 1943, s. 3.

²⁹ W (Milan Vukićević): „Najnovija knjiga o Njegošu“, *Glas Crnogorca*, br. 3, Cetinje, 28. II 1942, s. 7.

³⁰ *Ibid.* - Milan Vukićević (Cerovo, Nikšić, 1897 – Cetinje, 1964), književnik; završio je Filozofski fakultet u Beogradu; bio je urednik za književnost u časopisu *Zapisi*. Objavio je knjigu *Pogled na razvitak srpskog romana* (1930).

poslije knjige Nikolaja Velimirovića³¹, iako je to „subjektivna studija“ pa ju je teško pobijati. Vukićević misli da je Rakočević učinio omašku kada je za Njegoševe stihove (izgovara ih Bog u *Luči*): „Ja sam sam po sebi bio / bit po sebi već ništa ne može“ – tražio uticaj Kanta, jer hrišćanska dogmatika sadrži tu istu formulaciju. Međutim, pri traganju za rasutim segmentima Njegoševe misli, logičan je put upoređivanje s filozofskim sistemima, pa i s Kantovim, prije nego svođenje na okvire hrišćanske dogmatike. Još je Volter zapisao da *Sveto pismo* ne treba miješati u filozofske rasprave jer su to „heterogene stvari“ koje nemaju među sobom veze. U ovome prikazu nalazimo prvi put iskazanu oštru primjedbu na Rakočevićevo naznačavanje u studiji (vjerovatnog) uzroka Njegoševa prijelaza, pri kraju završne pjesme u *Luči mikrokozma*, od platonovske ideje (koju je preuzeo Origen) o *preegzistenciji duše*,³² na biblijsku priču o Evi, Kainu i pojavi Spasitelja. Rakočević objašnjava da je Njegoš svoje religiozno ošćenje, iskazano u pjesničkoj formi, podešavao da ne bi izazavao osudu Rusije. To objašnjenje Vukićević negativno ocjenjuje, prenoseći svoj sud u moralnu sferu: da bi to bila „kleveta na Njegoša i njegov karakter“, a u želji da ocjenu osnaži, on svrstava Njegoša među najreligioznije ličnosti i da se nije ogriješio „ni o jednu dogmu pravoslavne crkve“. Vukićević je dao valjanu primjedbu da je autor studije *Crnogorski Prometej* trebao više da se oslanja na literaturu o Njegošu.

Deset mjeseci pošto je M. Vukićević objavio pomenuti prikaz, njegova teza o Njegoševoj religioznosti biće isključiva tema u polemičkim tekstovima Luke Vukmanovića, koje je ovaj autor o Rakočevićevoj studiji objavio u istome listu.³³

L. Vukmanović zastupa stavove Nikolaja Velimirovića,³⁴ za koga veli da je Njegoševu religioznost prikazao „nenadmašno“, pa izražava čuđenje kako se mogla pojaviti rasprava koja pitanje Njegoševe religije interpretira „sa dijametralno drugoga stanovišta“, kao što je učinio Rakočević u *Crnogorskom Prometeju*. Vukmanović počinje s negiranjem: da studija Rakočevićeva „nije

³¹ *Religija Njegoševa*, Beograd, 1921; (prvo izd. 1911).

³² Njegoš je u *Luču mikrokozma* unio starohelenski mit o čovjekovoj duhovnoj preegzistenciji, koji se javlja kod pitagorejaca. Taj mit o (prvom) stvaranju duhovnog (bestjelesnog) čovjeka nalazi se i kod platoničara, Plotina i Origena i (u 3. st. n. e.), pa je zbog toga Origen osporavan u hrišćanskoj crkvi. Njegoš je u svojoj biblioteci imao tekstove u kojima je iskazana misao o preegzistenciji čovjekovoj pa je unio u *Luču*, đe koristi više sinonima za dušu (zrak, ideja, iskra, luča).

³³ Luka Vukmanović (Podgor, Crmnica, 1907 – Kamnik, Slovenija, 1944), teolog; završio je bogosloviju na Cetinju, a Teološki fakultet u Beogradu; doktorirao je na tezi *Materijalističko i hrišćansko shvatanje istorije* (objavljena u Skoplju, 1940). Odstupio je iz Crne Gore s četničkom grupacijom Pavla Đurišića.

³⁴ Nikolaj Velimirović, *Religija Njegoševa*, Beograd, 1921.

pisana objektivno“, već s tendencijom da se u Njegoševu djelu utvrde elementi koji bi ga prikazali kao „skeptika ili konfesionalno indiferentnoga čovjeka“, jer, prema stavu Rakočevića, religija Njegoševa „nije hrišćanska“, već „prirodna i racionalna“, da glavne dogme hrišćanske religije za Njegoša „imaju dosta sumnjivu podlogu i dokaznu silu“. Navedenu „skepsu“ Vukmanović nalazi u Rakočevićевой interpretaciji Njegoševih shvatanja hrišćanske dogme o besmrtnosti duše, te ispoljenog zanemarivanja crkvenih obreda. Vukmanović nalazi da je Rakočević iznio tvrdnju da kod Njegoša nije postojala saglasnost između vladarske i mitropolitske dužnosti, a da je ispunjavao vjerske obrede samo zbog straha od Rusije. Pismo Njegoševog, kojim on odbija da dadne blagoslov za štampanje Karadžićeva prijevoda *Novog zavjeta*, o čemu piše Rakočević, Vukmanović dovodi u sumnju, misleći da toga pisma nema u zaostavštini Karadžića, već da je navođeno prema „pisanju Njegoševog sekretara Milakovića“. Međutim, to pismo, koje je Njegošev autograf, čuva se u Arhivu SANU.³⁵ Pošto taj podatak nije znao, Vukmanović kaže da je Rakočevićevo citiranje nevjerno.

Podatak koji navodi Rakočević, da je Njegoš odjednom rukopoložio 72 đakona, a drugi put 70 popova, L. Vukmanović pokušava osporiti „šećanjem“ Gavrila Dožića, da su mu kazivali neki popovi koje je Njegoš rukopoložio, da se tu radilo o proizvođenju za *čtece* učenika osnovne škole. Prema toj tvrdnji može se zaključiti da Vukmanoviću nije bilo poznato da je u četiri osnovne škole u Njegoševu vrijeme (u Dobrskome Selu, Cetinju, Brčelima i Ostrogu), koje su pohađala većinom deca „prvijenih i glastijenih kuća“, bio mali broj učenika, pa Njegoš nije mogao toliki broj đakona i popova proizvoditi u *čtece*.

Vukmanović je učinio napor da dokaže da Njegoš nije bio indiferentan prema crkvenim obredima, pozivajući se na njegov odlazak u Rusiju da bi bio hirotonisan, ali ta činjenica govori o tome kako je postupao mladi Njegoš, koji je ispunjavao volju vladike Petra I, iskazanu u zavještaju. Iz pomenutoga čina (skupnoga, nekanonskoga) rukopolaganja ne može se izvoditi zaključak o Njegoševoj okrenutosti crkvi, a još manje u vremenu kad je on bio izgrađen u istaknutoga i usamljenoga mislioca, kad je dolazio do dubljih saznanja pa i razmišljao o valjanosti hrišćanskih dogma.

Njegoševog proglašenje Petra I svecem, Vukmanović tumači samo kao rezultat njegovih religioznih osećanja pa izostavlja primarnu motivaciju za taj čin: učvršćivanje autoriteta dinastije Petrović-Njegoš, da preko toga kulta osnaži vlastiti uticaj na crnogorski narod. Da bi zaobišao Rakočevićevu analizu oblika Njegoševog religioznosti, ispoljene u *Luči mikrokozma*, Vukmanović je pokušao da zakloni Rakočevićev stav da je Njegoš prihvatao učenje o

³⁵ P. P. Njegoš, *Pisma III*, 359–360; pismo je zavedeno pod br. 4307.

preegzistenciji duše, ali da je, zbog ruske cenzure, na kraju posljednjega pjevanja *Luče*, zadržao i biblijsko učenje. Vukmanović je uprostio pomenuto Rakočevićevo zaključivanje, svodeći ga na tvrdnju da je Njegoševa religioznost produkt njegova straha od Rusije. Međutim, u literaturi o Njegošu utvrđivani su detalji njegova odstupanja od Biblije. Kad je u pitanju odmjeravanje načina pjesničkoga ispoljavanja religioznosti, koji ne bi povrijedio pravoslavnu rusku Patrijaršiju i Dvor, mora se imati u vidu Njegošovo poznavanje karaktera ruske spoljne politike. Rakočević je to imao u vidu kad citira, u studiji *Crnogorski Prometej*, pismo Njegošovo koje je uputio Tatiščevu, ruskom poslaniku u Beču, u kome ga obavještava da je uzeo učitelja francuskoga jezika jer je to jezik koji se najšire koristi u svijetu. Njegoš ruskog diplomatu obavještava o planiranome dolasku pomenutoga učitelja u Crnu Goru, da se ne bi desilo da neko pojavu toga Francuza na Cetinju pokuša „prikazati sa pogrešne strane“. Njegošu je bio poznat tragični kraj nedužnog Franja Dolčia, sekretara Pera I, kome je sudio ruski konzul u Crnoj Gori Aleksej J. Mazurevski, pod optužbom da je francuski špijun. Iz takvoga ponašanja postaje jasniji cilj ruske diplomatije da spriječi prodor jakobinskoga duha u Crnu Goru, kako je zaključio B. Pavićević.³⁶ Njegoš se htio unaprijed osigurati od lažnih interpretacija i dojava ruskim vlastima, što znači da je u pitanju njegov diplomatski gest.

Vukmanović misli da nije tačna teza Rakočevića, da je u monolozima igumana Stefana pokazano nezadovoljstvo prema „istinama hrišćanske religije“; on odbacuje i tvrdnju Rakočevića da je kroz lik popa Mića Njegoš iskazao ironiju prema službenicima crkve, jer je, preko drugih likova koji takođe pripadaju crkvi, dao svoje najdublje misli. Međutim, Rakočević je Njegoševu ironiju, datu kroz lik popa Mića, vidio kao njegov odnos prema neukom dijelu klera.

Rakočevićevo mišljenje o Njegoševoj toleranciji prema drugim vjerama, L. Vukmanović je prihvatio, konstatujući da taj stav „možemo samo akceptirati“.

L. Vukmanović navodi jedan broj Njegoševih stihova za koje misli da reprezentuju pjesnikovu vjeru u besmrtnost duše, a da ih nije u svojoj studiji navodio M. F. Rakočević, pa zaključuje da je takvo prikazivanje Njegoševe religioznosti „subjektivno i tendenciozno“, jer, kako kaže, pjesnikova vjera u besmrtnost duše nije samo posljedica *nade* i *želje*. Njegoševu upitanost: da li je duša besmrtna, L. Vukmanović razumije kao pjesnikovu stilsku figuru, kao postavljanje antiteze. Vukmanović tvrdi da je Njegoš iz religije crpio optimizam, pa izražava čuđenje kako je Rakočević došao na misao da su kod Njegoša hrišćanske dogme „sumnjive vrijednosti“. U svome prikazu on se ograničio da

³⁶ B. Pavićević, *Istorija Crne Gore*, knj. IV, Podgorica, 2004, 61.

analizira samo jedno od pitanja koja su obrađena u studiji *Crnogorski Prometej* – religioznost Njegoševu, jer smatra da je ostalo sporno, a da je njegova studija „u drugom pogledu vrlo uspjela“ i da se može smatrati „kao jedna dragocjena prinova o Njegošu“.

U posljednjem nastavku prikaza studije *Crnogorski Prometej*, L. Vukmanović veli da njen autor u jednom dijelu nalazi Njegoševu sumnju u boga, kao da je u vrijeme zrelosti toga pjesnika religija bila „skeptičkoga i panteističkoga karaktera“, te da je u studiji Rakočevića iskazan stav o Njegoševoj sumnji „u sve dogme hrišćanske religije“, pa da se njegova vjera u boga „ne može smatrati za religiju“ jer je bog predstavljen kao „centripetalna sila“, nasuprot Satani koji predstavlja centrifugalnu silu. Takav stav ocjenjuje kao „najgrublju panteističku“ predstavu boga.

Nekim mjestima u studiji L. Vukmanović nije posvetio nužnu pažnju u svome polemičkom prikazu. Na primjer, Rakočević misli da pričešćivanje učesnika ustanka bez prijetodne pripreme, koje čini iguman Stefan u *Gorskom vijencu*, pokazuje njegovu ravnodušnost prema tome hrišćanskom obredu. Međutim, iguman je na taj način ispoljio stav da su se oni koji su sudjelovali u ustanku, tim činom oslobodili od grijehova pa se mogu pričestiti bez obreda isповijesti. Na taj način Njegoš naglašava moralni i vjerski značaj ustanka.

Na tri objavljena nastavka³⁷ pomenute kritike, uslijedio je Rakočevićev odgovor, pod naslovom: „Lakše, pope, kud si namjerio!“³⁸ Na kraju teksta stavio je napomenu da sljeduje nastavak. Pošto drugi dio odgovora nije izašao za mjesec dana, jer je autor studije bio uvjeren da je dalja polemika izlišna, L. Vukmanović je izgubio strpljenje da dalje čeka, pa je 31. januara 1943. godine objavio i četvrti nastavak³⁹ kritike, uz sljedeće obrazloženje: „Kako ni do sada nije izašao iz štampe obećani nastavak članka g. d-ra Milana Rakočevića, iako je do sada prošlo više od 30 dana (što je vrlo čudno i za pisca svakako nepohvalno), to ja neću više čekati nego ću sada radi čitalačke publike odgovoriti na štampani dio članka“. Da bi posljednji odgovor Vukmanovića bio jasniji, potrebno je da navedemo glavna mjesta iz teksta M. Rakočevića, koji je napisao da tendencija članaka „Apologija Njegoševе religije“ L. Vukmanovića, nije „da ispravi moje tobožnje pogriješke, nego da od genijalnog vladike napravi osrednjeg popića, izgleda nešto onako kakav je Njegošev pop Mićo. Ne znam da li su se vlašćine sjeni uznemirile na ovu strahovitu blasphemiju, ali sam siguran da bi prije odobrile moje pogriješke (u knjizi o Njegošu) nego Vukmanovićevu apologiju“. Rakočević kaže da je Vukmanovićev ton pisanja „na mnogim mjestima priješao u banalnost i žonglersko-trivijalni metod izvrtanja činjenica“, pa

³⁷ *Glas Crnogorca*, br. 69. 72 i 74 (1942)

³⁸ *Glas Crnogorca*, br. 80, Cetinje, 26. XII 1942, s. 3.

³⁹ *Glas Crnogorca*, br. 88 (1943).

se dvoumio da li da odgovara. On odbača Vukmanovićevu ocjenu da je knjiga *Crnogorski Prometej* pisana tendenciozno i subjektivno jer su u objavljenim prikazima drugi kritičari primijetili „izvjesne nedostatke“ pošto je radena daleko od crnogorskih arhiva, ali da su prikazivači istaknuli autorovu objektivnost i napor da se razjasni Njegoševa „filozofska veličina“. On napominje dalje da mu je pri pisanju studije bila jedina namjera da pokaže Njegošev „svjetski nazor onakav kakav je u stvari“, pa u cjelini odbacuje Vukmanovićevu apologiju Njegoševе religije jer mu nije padalo na pamet da tvrdi da Njegoš nije bio religiozan. U ocjeni Njegoševе religioznosti Rakočević kaže da se oslanjao na Nenadovićev iskaz o Njegoševoj višoj pobožnosti, dodajući da Njegoš nije bio bezbožnik, „već sasvim obrnuto: da je bio i te kako religiozan“; ponovio je i stav o tome koji se nalazi u njegovoj knjizi,⁴⁰ a naveo je i kraći odlomak, kao kategorički rezime o Njegoševoj religioznosti.⁴¹

Raspravu sa L. Vukmanovićem zaključio je Rakočević konstatacijom, da su se „sukobila dva načela: vjersko i filozofsko. Njih je teško složiti“. On ističe uvjerenje da je Njegoš „u privatnom i u kulturnom životu i radu bio više filozof i pjesnik, nego vladika i pop!“ Da bi o tome promijenio stav, on kaže da „treba jačih i stvarnijih dokaza nego što ih imaju g. dr Vukmanović i gospodin 'W' u jednom od ranijih brojeva ovog lista“.⁴²

U literaturi o Njegošu češće je isticano da je on u *Luči mikrokozma* „bio filozof“, ali da je zemaljske tokove poetski „oživio kao svemirske bitke i zbivanja“.⁴³ Poznato je da, nasuprot onim autorima koji Njegoša pominju kao

⁴⁰ *Crnogorski Prometej*, s. 97.

⁴¹ *Op. cit.*, s. 107.

⁴² M. F. Rakočević: „S tom li sabljom ideš u hajduke“, Glas Crnogorca, II, br. 95, 24. feb., 1943, s. 3.

⁴³ M. Popović: „Luča mikrokozma“, *Književnost*, br. 9, Beograd, 1960, 222. – Tu Popovićevu tezu preuzeo je Dušan Nedeljković, u predgovoru *Njegoš filozof u 'Luči mikrokozma'*, biblioteka *Luča*, 2, Titograd, 1963. – Kad se pojavio Nedeljkovićev predgovor, Milan F. Rakočević je zapisao u svoju bilježnicu: „Vrlo originalno i ambiciozno tumačenje *Luče*, kao utopističko socijalne teorije budućeg društva, koja isključuje svaki misticizam i dualizam, ostaje, na žalost na nivou mitingaške propagande, isuviše nategnuta i naučno nepotkrijepljena manipulacija Njegoševim tekstom. Iako je ranijim njegošolozima, od Nikolaja, Šmausa do Isidore i Pavičevića, prebacivao da su Njegoševе misli podređivali svojim intencijama, on je to učinio još smjelije i neodgovornije, što dovodi do naučne neozbiljnosti. Kao da nikad nije čuo o carstvu nebeskom, koje su popovi preko očenaša ubijali u glave već osnovnoškolske dečice, kao vrhovnom idealu, koji ljudi mogu dostići tek poslije smrti, – Nedeljković to 'carstvo' tumači kao originalnu Njegoševu utopističku humanističku teoriju, ranga Mora, Kampanele i td. A kad mora priznati da Njegoš koristi biblijske izraze i pojmove, pokušava to opravdati upotrebom narodu, odnosno narodnim masama, razumljiva jezika. Da bi to koliko-toliko 'dokazao', konstruira tvrdnju da je Njegoš, do konačne verzije *Luče*, ostalim svojim pjesmama koncipirao još dvije *Luče* (...). Smatra da *Luča* ima i crnogorski politički karakter. Čak i predjele – 'bregove' u raju hoće objasniti crnogorskim

filozofa, neki komentatori njegove pjesničke vizije o borbi suprotnosi i stvaranju oblika iz haosa, o tome šta je uzročnik čovjekove sudbine, ne uzimaju kao filozofsku literaturu jer smatraju da misaone vizije (iskazane u stihu) ne tvore filozofski sistem. Međutim, Njegoš, koji je pjesničkim sredstvima htio da otkrije uzroke i početke postojanja, pripada dijelu rijetkih stvaralaca u svjetskoj literaturi koga je nužno tretirati i na način kako se raspravlja o filozofima. O tome je posebno pisao Nikola Racković, koji je postavio pitanje: zašto Njegoš nije unesen u enciklopedijska izdanja kao filozof jer je o njemu, kao filozofu, objavljeno više studija, i da je na taj način utvrđeno da Njegoš ima svoje mjesto u istoriji filozofske misli. Kao primjer Racković navodi podatak da je u ruskoj *Filozofskoj enciklopediji*⁴⁴ pomenut Njegoš „uz kratku oznaku“ njegove filozofske misli, a da u priručnim publikacijama te vrste, koje su štampane u bivšoj Jugoslaviji, nema odrednice *Njegoš*. Racković misli da je to posljedica shvatanja da u malobrojnim narodima, među koje spada i crnogorski, „ne može biti govora o filozofskome nasljeđu“. Suprotno takvom negativnom odnosu, N. Racković tvrdi da je Njegoš filozof – „i to posebnog značenja“, koga je iz domena filozofije najviše interesovala etička problematika, a da za „apstraktna filozofska umovanja nije imao sklonosti“ jer je rješenje čovjekovih problema tražio na Zemlji.⁴⁵

Njegoša su kao državnika prisiljavala konkretna zbivanja da bude stalno pred egzistencijalnim problemima svoga naroda, odakle su najčešće izlazila tematska opredjeljenja za literarni iskaz. Iz takvoga misaonog procesa nastala je i tema o otporu metodama osvajača, koja je sadržana u *Gorskom vijencu*. Opravdanje te borbe dato je preko umovanja igumana Stefana, koji se od crnogorskoga povijesnog momenta uzdiže do vizije prikaza kosmičkih zbivanja. Uzroke stalnih zemaljskih sukoba on vidi u pojavama tirana, kao što su Cezar i Aleksandar koji su se, radi nesreće ljudske, bogotvorili. U obimnoj literaturi o Njegošu, *Luča mikrokozma* je izazivala manji interes kod jednog dijela kritičara jer u tome religiozno-filozofskom spjevu nijesu videli tematsko-sadržajnu i ideološku zbilju koja bi tangirala aktuelna (politička) zbivanja. Prvo objavljivanje toga spjeva pratila je izvjesna tajnovitost, o čemu svjedoči

brdima, a Satanu, Adama, Razeca itd. sa Omer-pašom, Markišom Plamencem, Todorom Mušikinim, i td. A ta je pobuna izbila tek 1846/47, dok je *Luča* napisana 1845. Dakle, za nauku i istinsku nješkoologiju suviše neozbiljno“. - O Nedeljkićevu Predgovoru vidi: Radoje Radojević, „Luča mikrokozma“ u tumačenju Dušana Nedeljkića“, *Savremenik*, br. 8–9, Beograd, 1965, 227–232.

⁴⁴ Tom 5, Moskva, 1970, s. 593. – Milan V. Bogdanović, „Vratimo Njegoša literaturi“, *Srpski književni glasnik*, XVI, 1925, 577–579, suprotno konstatuje: da je nasvojilo tretiranje Njegoša izvan literature, da ga „nacionalni ideolozi“ predstavljaju kao *proroka*, da se teolozi i filozofi spore da ga prisvoje; neki u njegovoj poeziji vide prijetodnika Darvinova. Za Njegoševu proslavu, 1925. godine, Bogdanović kaže da je pretvorena u političku manifestaciju.

⁴⁵ Nikola Racković: „Njegoš i filozofija“, *Bibliografski vjesnik*, 1–3, Cetinje, 1999, 119–120.

prepiska između Njegoša i Sarajlije koji se brinuo o štampanju; zanimljivo je da do sada nije nađen Njegošev autograf *Luče*.⁴⁶

Studija M. F. Rakočevića podijeljena je na devet glava,⁴⁷ kroz koje je postupno tragao za Njegoševim filozofskim iskrama i naslućivanjima rješenja zagonetke beskonačnoga. Njegoš, ispunjen sumnjom u saznavnu moć mnogih koji su pokušavali da otkriju tajne postojanja, bio je u jednom trenutku došao na misao da to može postići samo pjesnik. Rakočević je bio sebi postavio zadatak da istraži dokle je dopirala Njegoševa pjesnička opservacija, koliko je njegova misao bila u skladu s nekim od filozofskih sistema.

On zapaža dva (suprotna) stava u *Lući*: pokušaj Njegoševa odgovora o postanku svijeta i čovjeka, nezavisno od hrišćanskoga učenja, a u posljednjem pjevanju – vraćanje biblijskoj legendi o Evi, Kainu i prvome grijehu. Razlog za Njegoševo odstupanje od prve koncepcije, Rakočević vidi u pjesnikovom obziru prema „popovskoj“ Rusiji. Pri sagledavanju razvoja Njegoševe filozofske misli, Rakočević stavlja na prvo mjesto pjesmu „Misao“, koja je napisana 1844. godine; u njoj se može prepoznati začetak pjesnikove sumnje u hrišćanske dogme i traganja za odgovorima na primarna pitanja o čovjeku i svijetu; ova pjesma uzdiže Njegoša do filozofa-pjesnika. U literaturi je konstatovano da je Njegošu bio, jednim dijelom, uzor Miltonov *Izgubljeni raj*, ali je isto tako poznato da je postojalo trideset starijih djela na tu temu, koja su „eventualno mogla doći u ruke Miltonu i poslužiti mu kao obrazac“, ali sve to nije imalo nikakva dejstva na stav o originalnosti i značaju pjesnika *Izgubljenog raja*.⁴⁸

Prema izučavanju Rakočevića, kod Njegoša je dostizanje najviše *časti* jezgro etičkoga kategorijalnog imperativa („viteška slava“), a borba za taj status odstranjuje pesimizam. Zato Njegoš uzdiže viteške podvige,⁴⁹ nalazeći u tome smisao života. Taj smjer Njegoševe misli Rakočević naziva filozofijom čojstva, pobijajući mišljenje B. Petronijevića da je Njegoš „imanentni predstavnik pesimizma u Šopenhauerovom smislu“.⁵⁰ Korijene Njegoševe filozofije Rakočević vidi u filozofiji crnogorskog naroda („narodne duše“), pa je zato pošao tim putem, da osvijetli „filozofsko lice ’crnogorskog pustinjaka’“.

⁴⁶ Rukopis je Njegoš uputio, 6. jula 1845, Simi Milutinoviću Sarajliji u Beograd; u propratnome pismu Njegoš kaže da mu šalje „malo djelce *Luču mikrokozma*, mnom sastavljenju (...). Oviem te djelcem utruđujem i molim da mi ga daš napečatati u tamošnju divnu pečatnju, da mi izvoliš korektorom istoga biti“.

⁴⁷ Pristup, Njegoš-velikomučenik, Apoteoza misli, U okrilju metafizike, Pozornica života i život u njoj, Tajna čojku čovjek je najviša, Njegošev etički i kategorički imperativ, Nadlični cilj života, Zaključak.

⁴⁸ D. Stojanović: *Milton i Njegoš*, Beograd, 1940, 104.

⁴⁹ A. Strindberg je zapisao da viteštvo nije „probitačno za opstanak vrste“.

⁵⁰ Dr B. Petronijević: *Filozofija u Gorskom vijencu i Luči mikrokozma*, Beograd, 1924.

Literatura

- „Predavanje o Njegošu g. M. Rakočevića“, *Pravda*, 2. maja 1937.
- Adžić, N. – „Milan Rakočević“, *Matica*, proljeće/ljeto 2010.
- Cerović, D. – „Milan F. Rakočević, *Crnogorski Prometej*. (Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije)“, *Slobodna misao*, 1940, br. 18, 3–4; br. 19.
- Debeljak, Anton. – „Ne složi se Bajram sa Božićem“, *Naša volja*, br. 6–7, Ljubljana, 1941.
- *Glas Crnogorca*, br. 69. 72 i 74 (1942).
- *Glas Crnogorca*, br. 80, Cetinje, 26. XII 1942.
- *Glas Crnogorca*, br. 88 (1943).
- Matović, M. – „*Crnogorski Prometej*. – Rasprava o Njegoševoj filozofiji od Milana Rakočevića“, *Zeta*, br. 30, Podgorica, 18. VIII 1940.
- P. P. Njegoš – *Pisma III*, 359–360; pismo br. 4307.
- Pavićević, B. – *Istorija Crne Gore*, knj. IV, Podgorica, 2004.
- Petronijević, B. – *Filozofija u Gorskom vijencu i Luči mikrokozma*, Beograd, 1924.
- Popović, M. – „Luča mikrokozma“, *Književnost*, br. 9, Beograd, 1960.
- Racković, N. – „Sonetni vijenac Milana F. Rakočevića“, *Bibliografski vjesnik*, god. XXIX, Cetinje, 2000. br. 2–3.
- Racković, Nikola. – „Njegoš i filozofija“, *Bibliografski vjesnik*, 1–3, Cetinje, 1999.
- Radojević, D. – „Milan Rakočević – savjetnik Krsta Zrnova Popovića“, u: *General Krsto Zrnov Popović. Ličnost – Djelo – Vrijeme*, zbornik radova sa naučnog skupa, u organizaciji DANU, 1. i 2. jula 2011.
- Rakočević, M. F. – „Crnogorski Prometej, pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije“, Ljubljana 1940.
- Rakočević, M. F. – „Filozofi u politici“, *Slobodna misao*, 1, 1936, 9; – „Filozofija i nauka“, *Slobodna misao*, br. 13, 14, 19, 21 (1939).
- Rakočević, M. F. – „Njegoš kod Slovenaca“, *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1951.
- Rakočević, M. F. – „S tom li sabljom ideš u hajduke“, *Glas Crnogorca*, II, br. 95, 24. feb., 1943.
- Rakočević, M. F. – „Slovenci o knezu Danilu i njegovom Zakoniku“, *Slobodna misao*, br. 17, 5. V 1940.
- *Slobodna misao*, br. 1, 6. I 1939.
- *Slobodna misao*, br. 27, 23. VII 1933.
- Stojanović, D. – *Milton i Njegoš*, Beograd, 1940.
- *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1951.
- *Valjci*, 3, avg.-sept. 1933.
- *Valjci*, I, 1, juni 1933.

- *Valjci*, I, sv. 5–6, 1933.
- Velimirović, Nikolaj. – *Religija Njegoševa*, Beograd, 1921.
- Vukićević, Milan (W) – „Najnovija knjiga o Njegošu“, *Glas Crnogorca*, br. 3, Cetinje, 28. II 1942.
- Vukmanović, Luka. – „Apologija Njegoševe religije“ *Glas Crnogorca*, br. 69, s. 2; br. 72.
- Vukmanović, Luka. – „Polemika oko Njegoševe religije“, *Glas Crnogorca*, II, br. 88, Cetinje, 31. januara 1943.

Danilo RADOJEVIĆ

MILAN F. RAKOČEVIĆ'S INTERPRETATION OF NJEGOŠ'S ETHICAL-PHILOSOPHICAL THOUGHT

In this paper the author provides a comprehensive review of the Njegošological work carried out by one of the first Montenegrin researchers of Njegoš, Milan F. Rakočević. Paying special attention to the book entitled *The Montenegrin Prometheus*, which presents a revised doctoral dissertation defended in Ljubljana in 1940, the author of the paper notes that the subject study was the first Montenegrin-authored study of Njegoš as a philosopher who weaved his poems with philosophical views. Rakočević believed that the greatness of art depended on its affinity with the philosophy, and that is why he placed it between philosophy and science. Moreover, this is why he was searching through the entire Njegoš's work, including the poet's philosophical views, to conclude that his expression had a "full-fledged philosophical legitimacy". According to Rakočević, Njegoš viewed *honor* as the core ethical categorical imperative ("knightly glory"), and the struggle for this status eliminated pessimism. This is why Njegoš praises knightly feats, finding the meaning of life in them. In this sense, Rakočević challenges B. Petronijević's view of Njegoš as a "representative of Schopenhauer's pessimism".

Key words: *Milan F. Rakočević, Petar II Petrović Njegoš, Njegošology, philosophy, ethics*